

UOT: 94(479.24)19:328.12

AZƏRBAYCANDA ÇOXPARTİYALI PARLAMENTARİZMİN
TARİXİ TƏCRÜBƏSİ (XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

©2026

VASİF HƏSƏNOV*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0001-9071-5568; e-mail: vasif.v.hasanov@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2026.1.100>

Xülasə:

Məqalədə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda çoxpartiyalı parlamentarizmin formalaşması şərtləri və mərhələləri araşdırılır. Avropada çoxpartiyalılıq və çoxpartiyalı parlamentarizm institutunu şərtləndirən amillər öyrənilir, bu prosesin Rusiyada ümumi və fərqli cəhətləri araşdırılır. Qeyd olunan dövrdə Azərbaycanda partiyaların və siyasi təşkilatların yaraması, azərbaycanlı deputatların Rusiyanın dövlət dumalarında iştirakı məsələləri nəzərdən keçirilir.

1917-ci ilin fevralından 1918-ci ilin mayınadək olan dövrdə Azərbaycanda siyasi partiyaların fəaliyyətinə onların müxtəlif seçkili orqanlarda, xüsusən Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz) Seymində iştirakı kontekstində baxılır.

Əsas diqqət 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda çoxpartiyalı parlamentarizm sisteminin təşəkkül tapması və inkişafı məsələlərinə yönəldilir, Azərbaycan Cümhuriyyətinin parlamenti və orada siyasi partiyaların fəaliyyəti də bu kontekstdə işıqlandırılır. Qeyd olunur ki, parlament fraksiyalarının mövcudluğu, "hakimiyyət-müxalifət" münasibətlərinin formalaşması, icra hakimiyyətinin koalisiya əsaslı qurulması və parlament nəzarəti, azad müzakirələr göstərir ki, Azərbaycan Cümhuriyyətində çoxpartiyalı demokratik parlamentarizm sistemi formalaşmaqda idi. Sovet işğalı bu prosesi dayandırsa da, Cümhuriyyət və onun parlamenti Azərbaycan xalqının tarixində demokratik idarəetmə ənənəsinin əsasını qoydu.

Açar sözlər: Azərbaycan Cümhuriyyəti, parlament, parlamentarizm, siyasi partiya, çoxpartiyalılıq, fraksiya, tarixi təcrübə

THE HISTORICAL EXPERIENCE OF PARLIAMENTARISM IN
AZERBAIJAN (EARLY 20TH CENTURY)

©2026

VASIF HASANOV*

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Etnology, ANAS
ORCID: 0000-0001-9071-5568; e-mail: vasif.v.hasanov@gmail.com

Abstract:

The article examines the conditions and stages of the formation of a multiparty parliamentary system in Azerbaijan at the beginning of the twentieth

century. The factors that determined the emergence of multiparty politics and the institution of multiparty parliamentarism in Europe are studied, and the common and distinctive features of this process in Russia are analyzed. The emergence of political parties and organizations in Azerbaijan during the mentioned period, as well as the participation of Azerbaijani deputies in the State Dumas of Russia, are also considered.

The activities of political parties in Azerbaijan from February 1917 to May 1918 are examined in the context of their participation in various elected bodies, especially the Transcaucasian Seim.

The main focus is placed on the formation and development of a multiparty parliamentary system in Azerbaijan during 1918–1920, and the activities of political parties within the Parliament of the Azerbaijan Republic are highlighted in this context. It is noted that the existence of parliamentary factions, the formation of “government–opposition” relations, the coalition-based structure of executive power and parliamentary oversight, as well as free discussions, demonstrate that a democratic multiparty parliamentary system was taking shape in the Azerbaijan Republic. Although the Soviet occupation interrupted this process, the Republic and its Parliament laid the foundation for the tradition of democratic governance in the history of the Azerbaijani people.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, parliament, parliamentarism, political parties, multiparty system, factions, historical experience.

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ МНОГОПАРТИЙНОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (НАЧАЛО XX ВЕКА)

©2026

ВАСИФ ГАСАНОВ*

*Институт Истории и Этнологии им. А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0001-9071-5568; e-mail: vasif.v.hasanov@gmail.com

Резюме:

В статье исследуются условия и этапы формирования многопартийного парламентаризма в Азербайджане в начале XX века. Изучаются факторы, обусловившие возникновение многопартийности и института многопартийного парламентаризма в Европе, а также рассматриваются общие и отличительные черты данного процесса в России. Анализируются вопросы возникновения партий и политических организаций в Азербайджане в указанный период, а также участие азербайджанских депутатов в Государственных думах России.

Деятельность политических партий в Азербайджане в период с февраля 1917 года по май 1918 года рассматривается в контексте их участия в различных выборных органах, особенно в Закавказском Сейме.

Основное внимание уделяется вопросам становления и развития системы многопартийного парламентаризма в Азербайджане в 1918–1920

годах, а также деятельности политических партий в парламенте первой Азербайджанской Республики. Отмечается, что существование парламентских фракций, формирование отношений «власть – оппозиция», коалиционный принцип формирования исполнительной власти и парламентский контроль, а также свободные дискуссии свидетельствуют о том, что в первой Азербайджанской Республике формировалась демократическая система многопартийного парламентаризма. Несмотря на то, что советская оккупация прервала этот процесс, Республика и её парламент заложили основу традиции демократического управления в истории азербайджанского народа.

Ключевые слова: *Азербайджанская Демократическая Республика, парламент, парламентаризм, политическая партия, многопартийность, фракции, исторический опыт*

Giriş

Hər bir dövlətin siyasi sisteminin demokratikliyi və dayanıqlığı hər şeydən əvvəl parlamentarizm, çoxpartiyalılıq, ali hakimiyyət orqanlarının seçkililiyi və s. amillərin mövcudluğu ilə səciyyələnir.

“Parlamentarizm” – qanunverici və icraedici hakimiyyətlərin funksiyaları aydın şəkildə ayrıldığı və parlamentin üstün mövqeyə malik olduğu dövlətin siyasi təşkilatlanma sistemidir. Parlamentarizm şəraitində hökumət parlamentdə çoxluğa sahib olan partiyanın üzvlərindən formalaşdırılır və parlament qarşısında məsuliyyət daşıyır.

“Çoxpartiyalı parlamentarizm” – ölkənin parlamentində bir çox siyasi partiyanın təmsil olunduğu, nəzəri olaraq dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək və mandatlar qazanmaq üçün bərabər imkanlara malik olduqları siyasi sistemdir. Çoxpartiyalı parlamentarizm, siyasi və ideoloji plüralizmi təmin edən demokratik cəmiyyətin fundamental prinsipidir. Çoxpartiyalı parlamentarizmin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

Rəqabət: Siyasi hakimiyyət seçicilərin səsleri uğrunda müxtəlif partiyaların açıq mübarizəsi nəticəsində formalaşır;

Koalisiyalar: Adətən heç bir partiya mütləq çoxluq əldə etmədiyi üçün hökumətlər koalisiya yaradılaraq formalaşdırılır;

Təmsilçilik: Parlament cəmiyyətin müxtəlif sosial təbəqələrinin maraqlarını geniş şəkildə əks etdirir;

Proporsional sistem: Çoxpartiyalılıq çox vaxt proporsional seçki sistemi vasitəsilə həyata keçirilir; burada mandatlar alınan səslərin sayına uyğun şəkildə bölüşdürülür.

Çoxpartiyalılıq parlament respublikalarında, monarxiyalarda (dualistik və konstitusiyalı), həmçinin qarışıq idarəetmə formalarında fəaliyyət göstərə bilər. Çoxpartiyalılıq müasir parlamentarizmin inkişafı üçün zəruri şərt hesab olunur və qanunvericilik fəaliyyətində dialoqu və maraqların uzlaşdırılmasını təmin edir.

“Çoxpartiyalı sistem” – ölkədə hakimiyyət uğrunda rəqabət aparan çoxlu siyasi partiyaların qanuni fəaliyyət göstərdiyi siyasi təşkilatlanma formasıdır. O, demokratiyanın əsas əlamətlərindən biri olaraq cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin maraqlarının təmsil olunmasını təmin edir və hakimiyyətin bir şəxsin və ya qrupun əlində cəmləşməsinin qarşısını alır. Siyasi müxtəlifliyin əsas forması çoxpartiyalılıqdır. Çoxpartiyalılıq institutu dövlət tərəfindən təşkil olunmuş cəmiyyətin demokratikləşməsi prosesində ən mühüm amillərdən biridir. Çoxpartiyalı sistem hakimiyyətin bir siyasi qüvvə tərəfindən ələ keçirilməsinin və saxlanılmasının qarşısını almaqla dövləti avtoitarizmdən və totalitarizmdən qoruyur. Çoxpartiyalılıq şəraitində iqtidar partiyası və ya koalisiyası daim müxalifətin nəzarəti altında olub, hakimiyyəti daha məsuliyyətli və açıq fəaliyyət göstərməyə məcbur edir. Çoxpartiyalılıq müxtəlif sosial qruplara parlamentdə öz qanuni nümayəndələrinə malik olmağa imkan yaratmaqla siyasi rəqabət mühiti formalaşdırır. Fərqli proqramların və ideyaların yarışı partiyaları dövlətin və cəmiyyətin problemlərinin həlli üçün səmərəli həll yolları təklif etməyə sövq edir. Çoxpartiyalı parlamentarizm açıq diskussiyalar aparmağa, siyasi ittifaqlar bağlamağa və qanunların qəbul edilməsi üçün koalisiyalar yaratmağa sövq edir.

Çoxpartiyalılıq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında demokratik dövlətin prinsiplərindən biri kimi öz əksini tapmışdır. Konstitusiyanın 58-ci maddəsi hər kəsin başqaları ilə birləşmək hüququnu tanıyır. Hər kəs istənilən birlik, o cümlədən siyasi partiya, həmkarlar ittifaqı və digər ictimai birlik yaratmaq və ya mövcud birliyə daxil olmaq hüququna malikdir. Bütün birliklərin sərbəst fəaliyyətinə təminat verilir. Eyni zamanda həmin maddənin III bəndinə görə heç kəs hər hansı birliyə daxil olmağa və onun üzvlüyündə qalmağa məcbur edilə bilməz. Bu müddəalar təsdiq edir ki, heç bir ideologiya dövlət ideologiyası və ya məcburi ideologiya elan edilə bilməz.

Hazırda Azərbaycan dövlətinin siyasi strukturunun mühüm elementi olan parlament institutunun fəaliyyətinin araşdırılması ilk növbədə ölkədə parlamentarizm və çoxpartiyalı siyasi sistemin tarixinin öyrənilməsinə zəruri edir. Bu baxımdan XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qanunvericilik və təmsilçilik institutlarının yaradılması kontekstində çoxpartiyalı parlamentarizm ənənələrinin formalaşması prosesinin araşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Əsas hissə

Həmin dövrdə Azərbaycanda çoxpartiyalı parlamentarizm sisteminin yaranması prosesi Avropada və Rusiya imperiyasında cərəyan edən proseslərin təsiri altında və bu proseslərin tərkib hissəsi kimi inkişaf edirdi. Bu baxımdan dünyada çoxpartiyalı parlamentarizm sisteminin təkamülünə qısa nəzər salmaq elmi-nəzəri və praktik baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Avropada silki və birpartiyalı sistemlərdən siyasi plüralizmə keçidlə səciyələnen çoxpartiyalı parlamentarizm sisteminin yaranması böyük bir tarixi proses olub XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir və sənaye inqilabı, parlamentarizmin inkişafı və ümumi seçki hüququnun tətbiqi ilə əlaqədardır. Bir çox ölkələrdə silki məhdudiyyətlərdən imtina edilməsi əhalinin geniş təbəqələrinə

ölkənin siyasi həyatında iştirak etməyə imkan yaratdı. Çoxpartiyalılıq mütləqiyyət dövründə siyasi təşkilatlanmanın əsas forması olan “elitar klublar”ın yerini tutmuşdur. Çoxpartiyalılığın ilk forması olan ikiqruplu partiyalılıq ilkin olaraq İngiltərədə təşəkkül tapmış (mühafizəkarlar və liberallar), sonra isə fəhlə hərəkatının inkişafı ilə əlaqədar olaraq sol partiyalar (sosial-demokrat və kommunist partiyaları) yaranmağa başlamışdır ki, bu da çoxpartiyalı siyasi rəqabətin təşəkkül tapmasına gətirib çıxarmışdır. İlk əvvəllər Avropa ölkələrinin siyasi sistemlərini əsasən ikiqruplu və ya “mülayim-plüralist sistemlər” kimi səciyyələndirmək olar. Həmin dövrdə partiyalar əsasən aristokratların və burjuazianın nümayəndələrindən təşkil olunmuş məhdud koalisiyalardan ibarət idi.

Kapitalizmin və sənayeləşmənin inkişafı fəhlə sinfinin (proletariatın) inkişafına gətirib çıxardı. Öz hüquqlarını müdafiəsi məqsədilə fəhlələr sosial-demokratik və sosialist partiyalarını yaratmağa başladılar.

XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəlləri Avropada seçki sisteminin təkmilləşdirilməsi və inkişafı ilə xarakterizə olunur. Seçki hüquqları uğrunda mübarizənin nəticəsi olaraq parlamentlərin tərkibinə müxtəlif ideoloji cərəyanları təmsil edən bir çox partiyaların nümayəndələri qatıla bildilər. Ümumi seçki hüququnun tətbiqi ilə əlaqədar seçkilərdə təkcə əmlak senzinə malik olanlar deyil, əhəlinin daha geniş təbəqələri də iştirak etməyə başlayırlar ki, bu da onların nümayəndələrinin parlamentdə daha geniş şəkildə təmsil olunmasına, siyasi mühitin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Proporsional seçki sisteminə keçid çoxpartiyalılığın möhkəmlənməsinə şərait yaratdı. Məhz proporsional seçkilər nəticəsində konkret dairələrdə səsə malik olanların mütləq əksəriyyətini qazana bilməyən kiçik və orta partiyalar parlamentdə yer qazanmaq imkanını əldə edirdilər.

Rəngarəngliyinə baxmayaraq partiyaların mənsub olduqları cərəyanları (ideologiyaları) şərti olaraq üç qrupa bölmək olar: liberallar – azad bazar, vətəndaş hüquqları və demokratik seçkilər uğrunda mübarizə aparır, dövlətin vətəndaş cəmiyyətinə, kilsənin isə siyasətə müdaxiləsinə qarşı çıxış edirdilər; mühafizəkarlar (konservatorlar) – ənənəvi dəyərləri, güclü dövləti, mövcud siyasi qaydaları, o cümlədən monarxiya üsul-idarəsinin və xüsusi mülkiyyətin müdafiəsinə çağırırdılar; sosialistlər isə fəhlələrin hüquqlarını və sosial ədaləti müdafiə edir, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasını tələb edirdilər.

XX əsrin ortalarında Avropa ölkələrində daha bir ideoloji cərəyan təşəkkül tapmağa başlayır. Xristian-demokratlar adlanan bu cərəyanın nümayəndələri xristian dininin prinsiplərinə riayət etməklə sosial və iqtisadi problemlərin həllinə çağırırdılar. Kilsədən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərən bu qrup kilsənin sosial təliminə əsaslanaraq bazar iqtisadiyyatı ilə sosial həmrəylik ideyalarının birləşməsinə mümkün hesab edirdilər.¹

¹ Harkanwal Swarup Sharma. **The Evolution of Political Parties in Multi-Party Systems: A Comparative Analysis** November 2024 | IJIRT | Volume 11 Issue 6 | ISSN: 2349-6002 https://ijirt.org/publishedpaper/IJIRT169440_PAPER.pdf; The Multiparty parlamentarism System: History. History <https://www.democracyweb.org/study-guide/multiparty-system/history>

Birinci Dünya müharibəsindən, xüsusən İkinci Dünya müharibəsindən sonra Avropada klassik çoxpartiyalı parlamentarizm sistemi daha da möhkəmlənmişdir. Fransa, İtaliya, Almaniya kimi ölkələrin siyasi sistemlərində ənənəvi partiyalarla yanaşı alternativ ideologiyaları təmsil edən partiyalar (yaşılılar, regional partiyalar, “alternativ” partiyalar, liberitianlar (libertarians), avroskeptiklər və s.) yer tutmağa başlamışlar. Bu dövr politologiyada fraqmentasiya (parçalanma) dövrü də adlandırılır ki, bu zaman partiya sistemi ənənəvi iki və ya bir neçə böyük siyasi güc ətrafında birləşmək əvəzinə, çoxsaylı kiçik partiyalara, fraksiyalara və ya qruplara bölünür. Bu mərhələdə siyasi hakimiyyət və seçici səsləri o qədər fərqli mərkəzlərə səpələnir ki, ortaq qərar qəbul etmək çətinləşir.²

Əgər Qərbi Avropada çoxpartiyalılıq təkamül yolu ilə inkişaf edir və cəmiyyətin müxtəlif sosial-iqtisadi maraqlarını əks etdirirdisə, Şərqi Avropa təqribən əlli il ərzində birpartiyalı totalitar (kommunist) sistemində yaşamış, 1989-1991-ci illərdən bu ölkələrdə plüralist, çoxpartiyalı cəmiyyət quruculuğuna başlanmışdır.

Əlbəttə, çoxpartiyalılığın açıq üstünlükləri ilə yanaşı, bəzi mümkün çatışmazlıqları da mövcuddur ki, siyasi mədəniyyətin yetkin olmadığı bir cəmiyyətdə o müəyyən risklər yaradır. Çoxpartiyalı parlamentarizm sistemində sabit çoxluğun mümkünsüzlüyü tez-tez hökumət böhranlarına gətirib çıxarırdı. Bu da siyasi sabitsizliyə səbəb olur. Bu xüsusən hökumət koalisiyalarının yaradılması zamanında baş verir. Çoxpartiyalı parlamentarizm sisteminin mövcud olduğu bir çox ölkələrdə seçicilərin səsləri uğrunda mübarizədə partiya maraqlarının milli maraqlardan üstün tutulması halları (partiya eqoizmi) da müşahidə olunur. Partiyalar seçiciləri öz tərəfinə çəkmək, onların səsini qazanmaq üçün həlli mümkün olmayan vədlər də verirlər.

Müxtəlif dövlətlərdə çoxpartiyalılıq seçki sistemləri (proporsional, majoritar, qarışıq) vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Göründüyü kimi, çoxpartiyalı parlamentarizm sisteminin əsas həlqəsini “siyasi partiya” anlayışı təşkil edir. Hazırda politologiyada və məlumat xarakterli lüğət və ədəbiyyatda bu terminin 200-ə yaxın tərfi mövcuddur². Bu qədər tərifin mövcudluğu təkcə partiya fenomeninin mürəkkəbliyi və müxtəlif tədqiqat yanaşmaları ilə izah edilmir. Partiya hər bir ölkənin ictimai-siyasi və mədəni-tarixi inkişafının məhsuludur və partiyaların müxtəlifliyinə hər şeydən əvvəl həmin ölkənin xüsusiyyətləri – tarixi ənənələri, demoqrafik və etno-mədəni proseslər təsir göstərir ki, bu da partiyaların yaraması və fəaliyyətini şərtləndirir.²

Rusiyalı müəllif T.V.Redinskayaya görə “partiya” dedikdə ümumi siyasi prinsipləri bölüşən və səylərini birləşdirərək siyasi hakimiyyəti əldə etməyə və onu qoruyub saxlamağa çalışan vətəndaşların təşkilatı (assosiasiyası, qrupu) başa düşülür.³ Müasir elmi ədəbiyyatda “partiya” dedikdə konstitusion vasitələrlə dövlət

² Татьяна Викторовна Рединская. **Становление и развитие партий и партийных систем в европейских странах в Новейшее время и российский опыт (сравнительный историко-политологический анализ)**. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Москва, 2006, 32 с., с.15.

³ Там же.

hakimiyyətini əldə etmək və həyata keçirmək məqsədilə siyasi prosesdə iştirak etmək üçün yaradılmış, daimi əsasda fəaliyyət göstərən və siyasi proqramı olan ictimai birlik başa düşülür. “Çoxpartiyalılıq” termini isə, ilk növbədə, cəmiyyətdə bir neçə siyasi partiyanın mövcudluğu və fəaliyyət göstərməsi deməkdir. Çoxpartiyalılıq həm partiyaların məcmusu, həm də partiyalar sistemi kimi təqdim oluna bilər.

Rusiyada partiyaların formalaşması prosesi, Qərbdəki analoji proseslə ümumi cəhətlərə malik olsa da, müəyyən fərqliliklərə malik idi ki, bu da Rusiyanın spesifik inkişafı ilə əlaqədar idi. Avropa ölkələrindən fərqli olaraq Rusiyada inkişaf etmiş kapitalist münasibətləri kapitalizməqədərki, erkən kapitalist və hətta feodal münasibətləri bir-biri ilə çuğlaşırdı. Ölkədə heç bir demokratik dəyişiklikləri yaxın buraxmayan mütləq monarxiya mövcud idi. Bu isə cəmiyyətin sosial strukturunun rəngarəng və qeyri-sabit olmasına səbəb olur, partiyaların sosial tərkibinə də öz təsirini göstərirdi.

Qeyd olunan dövrdə Rusiyada formalaşmış çoxpartiyalılıq modernləşmə prosesinin başa çatmamasının nəticəsi idi. Cəmiyyətdə kəskin təbəqələşmə mövcud olduğundan və orta sinif formalaşmadığından partiyalaşma üçün də zəruri sosial şərait mövcud deyildi. Çar mütləqiyyəti nəinki sol partiyaların, hətta liberal partiyaların leqal fəaliyyətinə imkan vermədiyindən müxtəlif ideoloji partiyaların açıq rəqabətindən söhbət belə gedə bilməzdi. Onsuz da sayları az olan əksər partiyaların, hətta sol partiyaların yaradıcıları və rəhbərləri əsasən ziyalılardan ibarət idi. Mütləqiyyət şəraitində partiyaların əhali arasında dayaqları çox zəif olduğundan onların əhalinin siyasi proseslərə cəlb etmək imkanları da çox aşağı səviyyədə idi.

Avropadan fərqli olaraq Rusiyada sol düşərgə (eserlər, sosial-demokratlar və s.) daha güclü və mütəşəkkil olub, daha çox siyasi fəaliyyət təcrübəsinə malik idi. Eyni zamanda bu düşərgəni təmsil edən partiyalar nəinki mütləqiyyətə, həm də özlərini “mərkəzçi” hesab edən liberallara qarşı barışmaz, radikal mövqedə dayanırdılar. Liberallar, xüsusən sağ liberallar isə əksinə, hakimiyyətlə razılaşmaya meyilli idilər. Həm partiyalar arasında, həm də partiyaların daxilində münasibətlərin sərt və qarşıdurmalı xarakter daşıyırdı ki, bu da Avropa ölkələrinin əksəriyyəti üçün xarakterik deyildi. Bunun ən bariz nümunəsi yarandıqdan qısa müddət sonra –1903-cü ildə menşeviklərə və bolşeviklərə parçalanmış Rusiya Sosial-Demokrat Partiyası (RSDFP) idi.

Rusiya imperiyası çoxmillətli dövlət olduğundan burada millətçi partiyaların da formalaşması prosesi gedirdi. Bu proses 1905-1907-ci illər rus inqilabından sonra daha da sürətlənmişdi.

Rusiya imperiyasında klassik anlamda çoxpartiyalı parlamentarizmin təşəkkül tapması 1905-1907-ci illər rus inqilabından sonra yaranmış Dövlət Dumasının fəaliyyəti ilə bağlı olsa da partiyaların (siyasi sistemdən kənar) yaranması XIX əsrin sonlarına təsadüf edir. Bir çox cəhətlərinə görə Avropada partiyalaşma (partiya quruculuğu) prosesinə oxşasa da Rusiya dövlətinin mütləqiyyət xarak-

terindən irəli gələn müəyyən fərqli xüsusiyyətlərə malik idi.⁴ Rusiyada legal nümayəndəlik institutları olmadığından burada uzun müddət partiya quruculuğu gizli şəkildə dərnəklər formasında aparılırdı. Avropa ölkələrində olduğu kimi Rusiya imperiyasında da partiya sistemi üç istiqamətdə təşəkkül tapırdı: sosialist (sol), liberal və konservativ (mühafizəkar). Lakin aristokrat və burjua partiyalarının ilkin yarandığı Avropadan fərqli olaraq Rusiyada XIX əsrin sonlarında əvvəlcə sol təmayüllü partiyalar (RSDFP, Sosial-inqilabçılar partiyası) yaranmışdır ki, onlar fəhlə və kəndlilərin mənafeyini ifadə etdiklərini iddia edərək siyasi sistemin köklü (radikal) şəkildə, inqilabi yolla yenidən qurulmasını tələb edirdilər. Liberal və mühafizəkar partiyalar isə yalnız 1905-ci ildən sonra yaranmağa başlayır. Rusiyada ən böyük liberal partiyası 1905-ci ildə yaranmış və iri kapitalın və mötədil torpaq sahiblərinin mənafeələrini müdafiə edən “17 Oktyabr İttifaqı” (oktyabristlər) və ziyalılara arxalanan “Konstitusiyalı demokratlar partiyası” (kadetlər) idilər. Mühafizəkar düşürgəni isə mütləqiyyətin toxunulmazlığına çağıran və ənənəvi qaydaların müdafiəçiləri rolunda çıxış edən “Rus Xalqının İttifaqı” və digər sağ partiyalar təmsil edirdilər.

Rusiya imperiyasında çoxpartiyalı parlamentarizmin təşəkkül tapması

1905-1907-ci illər I Rus inqilabı Rusiya imperiyasında çoxpartiyalı parlamentarizmin təşəkkül tapmasına rəvac verdi. Bu istiqamətdə əsas addım çar II Nikolayın Dövlət üsul-idarəsinin təkmilləşdirilməsi haqqında 17 oktyabr 1905-ci il tarixli Ali manifesti oldu. Manifest “şəxsiyyətin həqiqi toxunulmazlığı, vicdan azadlığı, söz, yığıncaq və birliklər azadlığı prinsipləri əsasında vətəndaş azadlığının sarsılmaz əsaslarını” elan edirdi. Vətəndaşların seçki hüquqları genişləndirilir, qanunverici səlahiyyətlərə malik yeni nümayəndəli dövlət orqanı – Dövlət Duması təsis edilirdi. Manifestin elan edilməsi ölkədə legal siyasi partiyaların, çoxpartiyalı sistemin formalaşmasına, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai təşkilatların, eləcə də legal müxalifi mətbuatın yaranmasına güclü təkan verdi.⁵ Yuxarıda adları çəkilmiş sağ partiyaların – “17 oktyabr İttifaqı”nın və “Konstitusiyalı demokratlar partiyası”nın yaranması da bu manifestin imzalanmasından sonra baş verdi. Bu sənəd Rusiyada yeni siyasi sistemin, mütləq monarxiyadan konstitusiyalı monarxiyaya keçidin əsasını qoymuş konstitusiyaya aktına bərabər siyasi sənəd oldu.⁶ Sənəd “Azadlıqlar Manifesti” kimi də tanınır.

⁴ Анатолий Васильевич Курочкин. Укрепление и укоренение политических партий в России: процесс институционализации в условиях ограниченной электоральной конкуренции. В. Курочкин. – Чебоксары: ИД «Среда», 2021. – 264 с., с.52-65

⁵ 17 октября 1905 г. Манифест об усовершенствовании государственного порядка. Российское законодательство X-XX вв.: В 9 т. Т.9. Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. Отв. ред. О.И.Чистяков. Москва, Юридическая литература, 1994, с.41. [Электрон. ресурс]. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/oct1905.htm>

⁶ Евгений Георгиевич Пономарев. Начало истории российского парламентаризма и многопартийности // Социально-политические науки. 2015, №4, с.50-54, с.54.

Bu manifest Azərbaycanda da ictimai-siyasi proseslərin fəallaşmasına şərait yaratdı. Azərbaycanda ilk siyasi partiyalar (“Difai”), eləcə də “Nicat” və “Nəşri-maarif” kimi mədəni-maarif cəmiyyətlərinin rəsmi qeydiyyatı alınaraq fəaliyyət göstərməsi məhz bu aktın qəbul edilməsi sayəsində mümkün olmuşdur.

1906-cı il 27 aprel tarixində Birinci Dövlət Dumasının (aprel-iyul 1906-cı il) fəaliyyətə başlaması ilə Rusiyada real çoxpartiyalı parlamentarizm prosesi başlandı. I Dövlət Dumasında liberallar üstünlük təşkil edirdi. Ən böyük fraksiya 176 yerlə Konstitusion-Demokrat Partiyası (kadetlər) olmuşdu. Kəndli “trudoviklər” (97 yer) və bitərəflər də mühüm hissəni təşkil edirdi. Sol partiyalar (sosial-demokratlar / menşeviklər) 18 yerə malik idilər.

I və II Dövlət Dumaları (1906, 1907) radikal-müxalif tərkibi ilə fərqlənirdi. Sol qüvvələr və kadetlər burada mühüm rol oynayırdı. Lakin hökumətlə razılığa gələ bilmədiklərinə görə hər iki Duma vaxtından əvvəl buraxıldı.

I Duma “idarəolunmaz” hesab edildiyi üçün II Nikolay tərəfindən buraxıldıqdan sonra çağırılan II Dövlət Duması (fevral-iyun 1907-ci il) tərkibinə görə daha radikal və qütbləşmiş xarakter aldı. Eserlərin və sosial-demokratların qoşulması ilə sol partiyaların mövqeyi (ümumilikdə təxminən 65 deputat) gücləndi. Kadetlər liderliyi itirsələr də 98 yeri qoruyub saxladılar. Sağçıların (oktyabristlər və monarxistlər) sayı artdı.

Fəaliyyətində əsas yeri yenə aqrar məsələ tutan II Duma hökumətin bir çox təşəbbüslərini təsdiqləməkdən imtina etdiyindən vaxtından əvvəl – 1907-ci ilin iyununda buraxıldı. Yeni seçki qanunu əsasında (“Üç iyun çevrilişi”) yaradılmış III Dövlət Dumasında (noyabr 1907 – iyun 1912-ci il) mühafizəkarlar və mütədil liberallar üstünlük qazanmış, oktyabristlər 148 yer, sağçılar (monarxistlər) 149 yer, kadetlər 54 yer, sosial-demokratlar isə 14 yer qazandılar. III Duma dövlət dumaları arasında tam beşillik müddətini başa vuran yeganə Duma oldu. Dumada iştirak edən partiyalar P.A.Stolipinin aqrar islahatını dəstəklədilər və büdcələrin, hərbi proqramların və yerli özünüidarə məsələlərinin təsdiqi kimi geniş qanunvericilik fəaliyyətində iştirak etdilər.

IV Dövlət Duması (1912-1917) mülayim müxalif xarakterini qoruyub saxladı. Birinci Dünya müharibəsi illərində deputatlar “Tərəqqi bloku” yaratdılar. Bu blok “xalq etimadına əsaslanan hökumət” yaradılmasını tələb edirdi və nəticədə bu proses 1917-ci il Fevral inqilabına gətirib çıxardı.⁷

Dövlət Dumaları zahirən çoxpartiyalı olsalar da qanunvericilik fəaliyyətinə onların təsiri çox məhdud oldu. Dumaların tarixi ərzində heç bir siyasi partiya hökumətin formalaşmasına həlledici təsir göstərə bilməmişdi. Seçki hüququ çoxpilləli və qeyri-bərabər idi. Kəndlilərin və fəhlələrin səsləri yuxarı təbəqələrin səsləri ilə müqayisədə süni şəkildə az əhəmiyyətli hesab edilirdi. Nəticədə Rusiya imperiyasında klassik, çoxpartiyalı parlamentarizm tam şəkildə formalaşmağa imkan tapmadı. Bununla belə, həmin dövr siyasi mədəniyyətin, ictimai müzakirələrin və qanunvericilik təcrübəsinin yaranması üçün mühüm əsas yaratdı.

⁷ **История российского парламентаризма.** Составитель З.Ю.Доржу, Е.М.Ондар. КЫЗЫЛ: Изд-во ТувГУ, 2020, с.18.

1906-1917-ci illərdə Dövlət Dumasının fəaliyyətində siyasi partiyaların iştirakı (şərti olaraq çoxpartiyalı parlamentarizm) Rusiyanın konstitusiyalı monarxiyaya keçidi ilə müəyyən olunurdu. Dumalarda liberallar (kadetlər, oktyabristlər), sosialistlər (trudoviklər, sosial-demokratlar), sağçı monarxistlər və milli qruplar təmsil olunurdu.

1912-1917-ci illərdə mövcud olmuş IV Dövlət Dumasında da mötədil sağ qüvvələr üstünlüyü saxlasalar da sənaye burjuaziyasının maraqlarını təmsil edən kadetlərin və proqressistlərin mövqeləri gücləndi. Radikal sol qüvvə olan RSDFP Dumada faktik olaraq iki fraksiya – menşevik və bolşevik fraksiyaları şəklində fəaliyyət göstərirdi. Birinci Dünya müharibəsi dövründə – 1915-ci ildə partiya fraksiyaları “Tərəqqi bloku”nda birləşdilər (oktyabristlər, kadetlər, proqressistlər). Onlar “etimad hökuməti”nin yaradılmasını tələb edirdilər. 1917-ci ilin fevralında Duma Müvəqqəti Komitənin yaradılmasına təşəbbüs göstərdi və bu komitə II Nikolayın taxtdan imtinasında mühüm rol oynadı. Duma bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsindən əvvəl – 1917-ci ilin oktyabrında buraxıldı.⁸

Dövlət Dumaları Azərbaycan siyasi xadimlərinin Rusiya imperiyasının yüksək hakimiyyət strukturlarında təmsil olunduqları ilk və son orqanlar oldu.

I Dövlət Dumasına 6 azərbaycanlı deputat Ə.M.Topçubaşov, M.T.Əliyev, Ə.Muradxanov (Bakı quberniyasından), İ.Ziyadxanov, Ə.Haqverdiyev (Bakı quberniyasından), A.İrəvanski (İrəvan quberniyasından) seçilmişdi. Azərbaycanlı deputatlar Dövlət Dumalarında fəaliyyəti dövründən rus siyasi partiyalarının (kadetlər, oktyabristlər və ya eserlər kimi) üzvü deyildilər. Onlar müstəqil siyasi qüvvə kimi ümummilli liberal-demokratik hərəkət ətrafında birləşərək müstəqil Müsəlman fraksiyası yaratmışdılar. Ümumrusiya müsəlman fraksiyasının sədri milli hərəkətin ideoloqu Əlimərdan bəy Topçubaşov olmuşdu. Fraksiya kadetlər partiyası ilə sıx əməkdaşlıq edirdi.⁹

II Dövlət Dumasında (20 fevral – 2 iyun 1907) da Azərbaycan bölgələrinin müsəlman əhalisini 9 deputat (Bakı quberniyasını İ.Tağıyev, M.Mahmudov, Z.Zeynalov, Yelizavetpol quberniyasını F.X.Xoyski, X.Xasməmmədov, İrəvan quberniyasını M.Şahtaxtinski) təmsil etmişdi. Z.Zeynalov formal olaraq Trudoviklər partiyasında, M.Mahmudov, X.Xasməmmədov, M.Şahtaxtinski və F.X.Xoyski Xalq Azadlıq partiyasında təmsil olunduğu bildirilsə də, bütün azərbaycanlı deputatlar Dumanın Müsəlman fraksiyasına daxil olmuş, F.X.Xoyski və X.Xasməmmədov isə fraksiyanın büro üzvü seçilmişdilər.¹⁰ II Dövlət Dumasının fəaliyyəti dövründə Müsəlman Fraksiyası öz rəsmi statusunu möhkəmləndirdi və onun üzvləri müxtəlif Duma komissiyalarında təmsil olunurdular. Dumanın azərbaycanlı deputatlarının

⁸ Государственная Дума Российской империи, 1906-1917: энциклопедия. Государственная Дума Федерального собрания Российской Федерации, Институт общественной мысли, Российский государственный исторический архив, Фонд изучения наследия П.А.Столыпина. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. 735 с.

⁹ Дилара Багир кызы Сеидзаде. Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России / Д.Сеидзаде. - Баку: Аз ГосИздат. 1991, с.42-43.

¹⁰ Там же, с.53-57.

partiyalarda təmsil olunması zəruriliyi ilə bağlı “Füyuzat” qəzeti 26 noyabr 1906-cı il tarixli nömrəsində onlara müraciətində yazırdı ki, “bizim yeganə arzumuz ondan ibarətdir ki, müsəlmanlar öz proqramlarına və partiyalarına malik olmalıdırlar... Eyni zamanda biz bu müsəlman partiyasının müsəlmanların bərabərliyini və azadlığını təmin edən, onların dininə və dilinə hörmət edən digər partiyalara qoşulmasının tərəfdarıyıq”.¹¹

Rusiyada irtica qalib gəldikdən (3 iyun çevrilişi) sonra müsəlman ictimai xadimlərinin dövlət orqanlarında, o cümlədən Dövlət Dumalarında təmsil olunmaq, milli məsələlərə dair təşəbbüslərlə çıxış etmək imkanları xeyli məhdudlaşdırıldı. III və IV Dövlət Dumalarına seçkilər daha mürtəce qaydalar əsasında keçirilmiş, müsəlman xalqların təmsilçilik hüquqları xeyli məhdudlaşdırılmışdı. III Dövlət Dumasına (1907-1912) seçkilərdə müsəlman əhalinin seçki hüquqları məhdudlaşdırıldığından Bakı quberniyasından yalnız bir azərbaycanlı – Xəlil bəy Xasmməmmədov deputat seçilmişdi. O Xalq Azadlıq partiyasında təmsil olunmuşdu və bir neçə komissiyanın üzvü idi. O həm də deputat olmayan Ə.M.Topubaşovun rəhbərlik etdiyi Müsəlman fraksiyasının üzvü idi. IV Dövlət Dumasında da (1912-1917) Cənubi Qafqaz müsəlmanlarını Azərbaycandan yalnız bir nəfər – Məmməd Yusif Cəfərov təmsil edirdi. Formal olaraq proqresistlərin sıralarında olsa da, o Müsəlman fraksiyasının ən aktiv üzvlərindən biri idi.¹²

Göründüyü kimi, Rusiya imperiyasının Dövlət Dumalarında fəaliyyət göstərmiş azərbaycanlı deputatlar formal olaraq Ümumrusiya siyasi partiyalarında təmsil olunsalar da Rusiyanın türk və müsəlman əhalisinin milli, mədəni ehtiyaclarını, sosial-siyasi hüquqlarını daha səmərəli müdafiə etmək üçün vahid parlament platformasında – Müsəlman fraksiyasında birləşməyi üstün tutmuşdular. Azərbaycanlı deputatların parlament sorğuları və çıxışları vasitəsilə irəli sürdüləri əsas ideoloji platforma aqrar məsələnin həlli, müsəlman əhalinin hüquqlarının müdafiəsi, maarifçiliyin inkişafı, həmçinin Rusiyanın tərkibində milli-mədəni muxtariyyət ideyaları idi. Onların Dövlət Dumasında qazandıqları dövlət idarəçiliyi təcrübəsi ilk müstəqil dövlətin – Cümhuriyyətin formalaşmasında mühüm tarixi rol oynadı. Dumanın azərbaycanlı deputatlarının əksəriyyəti milli dövlət quruculuğu ilə yanaşı, partiya quruculuğu prosesində iştirak edərək Azərbaycanda çoxpartiyalı siyasi sistemin, xüsusən parlamentarizmin təşəkkül tapmasında yaxından iştirak etdilər.

Bütövlükdə 1917-ci ilə qədər mütəşəkkil milli təşkilatda birləşməsələr də Dumada təmsil olunan azərbaycanlı deputatlar Azərbaycan milli hərəkatının liberal qanadını təşkil etdilər. Leqal imkanlardan istifadə edərək onlar Azərbaycan və digər müsəlman-türk xalqlarının milli tələblərini rəsmi tribunalardan, mətbuat səhifələrindən səsləndirməklə azərbaycanlıların milli haqlarının qorunmasında, siyasi şüurunun dirçəlişində böyük xidmətlər göstərdilər.

¹¹ Там же, с.53-57.

¹² Дилара Багир кызы Сеидзаде. **Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России**. Д.Сеидзаде. – Баку: Аз ГосИздат. 1991, с.75-76, с. 96-97.

XX əsrin ilk onilliyində Azərbaycan milli hərəkatının digər – radikal qanadını təşkil edən siyasi təşkilatlar da yaranmağa başlayır.¹³ Əslində, bu qanadın təşəkkül tapması bir tərəfdən Rusiya imperiyasının müstəmləkəçilik, ayrı-seçkilik siyasətinə, digər tərəfdən isə erməni millətçiliyinin antitürk hərəkatlarına qarşı reaksiya olub, real təhlükə şəraitində milləti təşkilatlandırmaq məqsədindən doğurdu. Təsadüfi deyildir ki, həmin dövrdə yaradılmış siyasi təşkilatlar – “Qeyrət”, “Difai”, “Müdafiə”, “İttifaq”, “Əşşəms” Azərbaycan milli hərəkatının məhz radikal qanadını təşkil etdilər.¹⁴ Əlbəttə, bu təşkilatların fəaliyyəti gizli, pərakəndə xarakter daşıyırdı, onlar sabit strukturlara və real siyasi bazaya malik deyildilər və tez bir zamanda siyasi səhnədən çıxdılar. Lakin onların fəaliyyəti qısamüddətli olsa da, Azərbaycan xalqının siyasi mütəşəkkilliyinin artmasında müəyyən rol oynadılar. Bu kontekstdə 1911-ci ildə yaranmış Müsavat partiyasının 1917-ci ildən sonrakı fəaliyyəti Azərbaycanda parlamentarizm institutunun yaradılmasında mühüm rol oynayacaq əsas amilə çevriləcəkdir.

Azərbaycanda çoxpartiyalı parlamentarizm sistemi yeni mərhələdə

1917-ci il Fevral inqilabından sonra Azərbaycanda çoxpartiyalı parlamentarizm sistemi özünün keyfiyyətə yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Bütövlükdə 1917-ci ilin fevralından 1918-ci ilin mayınadək olan dövrü Azərbaycanda çoxpartiyalı siyasi sistemin və çoxpartiyalı parlamentarizmin ilkin təşəkkülətapma dövrü kimi səciyyələndirmək olar. Məhz bu dövrdə a) milli hərəkatın aparıcı qüvvəsi olan Müsavat partiyası açıq fəaliyyətə başlayır; b) Bakıda və bölgələrdə müxtəlif ideologiya və cərəyanlara mənsub yeni milli siyasi partiya və təşkilatlar yaranır; c) ənənəvi Ümumrusiya və milli partiyalar legal fəaliyyət imkanları əldə edirlər; d) yeni yaradılan dövlət və idarəetmə strukturlarında, o cümlədən regional və yerli hakimiyyət orqanlarında partiyaların iştirakı əsas amilə çevrilir; e) müstəqil Cənubi Qafqaz dövlətinin qanunvericilik və icra orqanlarının yaradılmasında və fəaliyyətində çoxpartiyalılıq əsas prinsipə çevrilir.

Xüsusiən Oktyabr çevrilişindən sonra Azərbaycanda müxtəlif orqanlara (Bakı soveti, Bakı şəhər duması, Ümumrusiya Müəssislər Məclisi və s.) keçirilmiş seçkilər çoxpartiyalılıq əsasında təşkil olunmuşdu. 1917-ci ilin sonlarında Bakı şəhər dumasına seçkilərdə ondan çox siyasi təşkilat, o cümlədən Müsavat, İttihad, Müsəlman Sosialist bloku kimi milli partiyalar iştirak etmiş, ilk dəfə olaraq müsəlman dinindən olan bir şəxs – F.X.Xoyski dumanın sədri seçilmişdi.¹⁵

Bolşevik çevrilişindən sonra, 1917-ci il noyabrın 15-də Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz) Komissarlığının yaradılması da milli-siyasi təmsilçilik əsasında baş tutdu.

¹³ Ирада Саид кызы Багирова. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. 1900-1917. И.Багирова. Баку: ЭЛМ, 1997, с.86-105.

¹⁴ Айдын Гусейнага оглы Балаев. Азербайджанское национальное движение в 1817-1918 гг. Баку, «ЕЛМ», 1998, с.42-43.

¹⁵ Семён Натанович Беленкий, А. Манвелов Революция 1917 года в Азербайджане (хроника событий). Баку: АзГиз, 1927, с.181.

Azərbaycanda parlamentarizm institutunun təşəkkül tapmasında 1917-ci ilin noyabrında Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə keçirilmiş seçkilər mühüm mərhələ oldu. Bu seçkilər keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində milli partiyaların legal şəkildə iştirak etdiyi ilk parlament seçkiləri oldu. Həmin seçkilərdə Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya partiyaları ilə yanaşı, milli partiyalar – gürcü menşevikləri, erməni daşnakları, BUND və azərbaycanlı əhalini təmsil edən dörd partiya – Müsavat (bütün səslərin 25.1%), Müsəlman Sosialist bloku (6.5%), İttihad (2.7%) və menşevik Hümmət (3.5%) iştirak etdilər.¹⁶ Bu seçkilər Azərbaycanda siyasi partiyaların palitrasını əyani göstərdi. Bütün Cənubi Qafqaz seçicilərinin 37.7%-ni qazanan Azərbaycan milli partiyaları arasında Müsavat partiyası 66.5%, Müsəlman Sosialist bloku 17.2%, Hümmət 9.1%, İttihad 7.2% göstəricilərlə¹⁷ sonrakı dövrlərdə real qüvvələr nisbətini müəyyənləşdirmiş oldu. Seçkilər nəticəsində Müsavat 10, Müsəlman Sosialist bloku 2, Hümmət 1, İttihad 1 mandat qazandılar. Bütün Cənubi Qafqaz üzrə 39 mandatdan 14-ü Azərbaycan siyasi partiyalarının payına düşdü.

Bolşeviklərin Müəssislər Məclisini ali hakimiyyət orqanı kimi tanımaqdan imtina etməsi ilə əlaqədar Cənubi Qafqaz komissarlığı 12 yanvar 1918-ci il tarixli qərarı ilə regionun idarə edilməsi üçün bölgədən Müəssislər Məclisinə seçilmiş deputatlardan ibarət yeni təsisat Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz) Seymi yaradıldı. Yeni yaradılmış orqanın əhalinin daha geniş şəkildə təmsil etməsi üçün kooptasiya yolu ilə Seymin üzvlərin sayı üç dəfə artırıldı. Nəticədə Müsavatın Seymdə mandatlarının sayı 30, Müsəlman Sosialist bloku 7, menşevik Hümmət 4, İttihad 3 yerə sahib oldular.¹⁸ Mahiyyətə Seym Cənubi Qafqaz dövlətinin ilk parlamenti oldu. 10 (23) fevral – 26 may 1918-ci il tarixində mövcud olmuş Cənubi Qafqaz Seymi Azərbaycan siyasi qüvvələrinin çoxpartiyalı parlamentarizm fəaliyyətinin ilk təcrübə meydanı oldu. Qərbi Avropa parlamentar sistemi üçün ənənəvi olan fraksiyaçılıq, etimad səsverməsi, deklarasiyalar və s. ilk dəfə məhz bu məclisdə tətbiq edildi. Azərbaycan partiyaları Seymdə öz fraksiyalarını yaratmış, bəyannamələrini elan etmiş, təmsilçilik prinsipi üzrə formalaşdırılmış Seym komissiyalarının və koalisiyalı hökumətin yaradılmasında və fəaliyyətində yaxından iştirak etmişdilər. Bununla Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının həyatı ilə bağlı məsələlərdə onlar faktik olaraq eyni mövqedən çıxış edərək, qeyri-formal Müsəlman (Azərbaycan) fraksiyasında birləşmişdilər.

Azərbaycan siyasi partiyalarının Cənubi Qafqaz Seyminin fəaliyyətində iştirakı ümumilikdə onların parlament işi təcrübəsinin qazanılmasında və ümumdövlət məsələlərinin həllində müsbət rol oynamışdır. Obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən Cənubi Qafqaz dövlətçiliyi qısa müddətdən sonra süquta uğrasa da o, regionun Rusiyadan faktiki ayrılmasının və Cənubi Qafqazın üç respublikasının gələcək dövlət qurumlarının formalaşmasının əsasını qoymuşdur.

¹⁶ **Закавказский Сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. Заседание восемнадцатое.** Тифлис: 19 февраля, 1918 года, с.5

¹⁷ Айдын Балаев. **Азербайджанское национальное движение в 1817-1918 гг.** Баку, с.128-130.

¹⁸ Закавказский Сейм. Стенографический отчет, с.6.

Azərbaycan partiyalarının Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz dövləti arasında genişmiqyaslı hərbi əməliyyatların qarşısının alınmasında oynadığı müsbət rolu, eləcə də bölgənin müstəqilliyini möhkəmləndirmək istiqamətindəki söylərini qeyd etməmək olmaz. Seymin fəaliyyətində iştirak etdikləri dövrdə Azərbaycan partiyaları ilk dəfə Azərbaycan xalqı üçün taleyüklü əhəmiyyət daşıyan məsələlərin birgə həlli imkanını əldə etmişdilər.

Daxili ziddiyyətlər və regionda baş verən mürəkkəb hərbi-siyasi proseslər nəticəsində Seymin dağılması üç müstəqil Cənubi Qafqaz respublikasının yaranmasına gətirib çıxardı. 1918-ci il mayın 26-da yaradılmış və iki gün sonra, mayın 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan Milli Şurası faktik olaraq Azərbaycanın ilk parlamenti kimi tarixə düşmüşdür. Təqribən 20 gün fəaliyyət göstərmiş Milli Şuranın və Müvəqqəti hökumətin fəaliyyətində çoxpartiyalılıq əsas prinsip təşkil etmişdir. Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması ilə Azərbaycanın siyasi partiyaları qarşısında tamamilə yeni vəzifələr meydana çıxdı. Bu vəzifələr onların fəaliyyətinin xarakterini, yəni Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunması və möhkəmləndirilməsini də müəyyənləşdirirdi.

1918-ci il iyunun 17-də Milli Şuranın buraxılmasından 1918-ci il noyabrın 16-da onun öz fəaliyyətini bərpa etməsinə qədər ki, dövr Azərbaycanda parlament institutunun mövcud olmadığı, onun bütün səlahiyyətlərinin isə F.X.Xoyskinin başçılıq etdiyi II Müvəqqəti hökumətin yerinə yetirdiyi dövr kimi səciyyələndirmək olar.

Milli Şuranın 17 iyun 1918-ci il tarixli qərarında hökumətin müvəqqəti olduğu və 6 ay müddətində Azərbaycanın ali təmsilçilik orqanı olan Müəssislər Məclisinə seçkilərin keçiriləcəyi nəzərdə tutulsa da, bir sıra geosiyasi amillər bu qərarın yerinə yetirilməsinə mane oldu. Lakin bu müddət ərzində Azərbaycan milli dövlətçiliyi çətin sınaqlardan keçərək ayaq üstə durmağa, dövlətin ərazi bütövlüyünü təmin etməyə, paytaxt Bakını azad etməyə və dövlət aparatını formalaşdırmağa nail oldu. Bu dövrdə Azərbaycanın siyasi mərkəzi olan Bakının yadelli hakimiyyətlər (Bakı Soveti, Sentokaspi) altında olması və s. şərtlər partiyaların fəaliyyət imkanlarını tam aradan qaldırmışdı.

1918-ci ilin payızında beynəlxalq vəziyyətin dəyişməsi, I Dünya müharibəsində Osmanlı imperiyasının məğlubiyyətə uğraması nəticəsində qoşunlarını Azərbaycandan çıxarması, ölkənin Antanta qüvvələri tərəfindən işğal edilməsi Azərbaycan Cümhuriyyətinin yeni sınaqlar qarşısında qoydu. Belə şəraitdə ölkədə demokratik dövlət təsisatlarının, xüsusən Azərbaycanı demokratik dünyada təmsil edəcək, seçkilər əsasında formalaşdırılmış qanuni nümayəndəlik orqanını yaradılması əsas vəzifə oldu.

Mövcud vəziyyətdə ümumxalq seçkilərinin keçirilməsinin mümkünsüzlüyünü nəzərə alaraq Azərbaycan hökuməti müvəqqəti parlamentin – Məclisi Müəssisanın çağırılması qərarına gəldi. Öz fəaliyyətini yenidən bərpa etmiş Azərbaycan Milli Şurası 16 noyabr 1918-ci ildə “Müvəqqəti Azərbaycan Parlamənin (Məclisi-Məbusanının) təşkili haqqında” qanun layihəsini qəbul etdi. Qanunda Parlamentin yaradılması prinsipləri öz əksini tapmışdı. Qanun ali qanunvericilik

orqanının milli və ərazi təmsilçiliyi ilə yanaşı çoxpartiyalılıq prinsipi əsasında yaradılmasını nəzərdə tuturdu.¹⁹

Siyasi partiyaların parlamentdəki fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, obyektiv və subyektiv xarakterli bir sıra maneələrə baxmayaraq, Azərbaycanda Avropa tipli müasir siyasi sistemin formalaşması və ictimai həyatın demokratikləşdirilməsi prosesi məhz ali qanunverici orqanın – parlamentin yaradılması ilə yeni təkan almışdır. Üstəlik, bu proses gənc dövlətin xarici və daxili düşmənlər tərəfindən daim təhdid olunduğu bir şəraitdə gedirdi. İlk dəfə olaraq siyasi partiyalar dövlət idarəçiliyində iştirak etmək imkanı əldə edərək, respublikada siyasi proseslərin əsas subyektinə çevrildilər.

Parlamentdə ölkədə fəaliyyət göstərən demək olar ki, bütün partiya və qruplar (Müsavat, Bitərəflər, İttihad, Əhrar, Sosialist bloku, Hümmət, daşnaklar və başqaları) təmsil olunmuşdu. Azərbaycan Parlamenti milli-ərazi təmsilçiliyi prinsipi əsasında formalaşdırılsa da, respublikadakı bütün real siyasi qüvvələr, o cümlədən ifrat solçular (bolşeviklər) və ifrat sağçılar (Böyük Rusiya dövlətçiliyinin tərəfdarları), eləcə də bütün sosial təbəqələr parlamentdə təmsil olunmuşdu.

Parlament sənədlərinin təhlili göstərir ki, ali qanunvericilik orqanının tərkibi heç vaxt stabil olmamış, üzvlərin kooptasiyası mütəmadi olaraq baş vermiş, partiya fraksiyalarının tərkibi də tez-tez dəyişmişdir. Parlamentin yaradılması haqqında Qanunda onun tərkibinin 120 deputatdan ibarət olması göstərilərsə də, 1919-cu ilin sonlarında Parlamentdə müxtəlif partiya fraksiyası və qrupunu 96 deputat təmsil edirdi. Parlamentdəki siyasi partiyalar və qrupların qüvvələr nisbəti aşağıdakı kimi idi: “Müsavat və Bitərəflər” fraksiyası (39 nəfər), “İttihad” (13 nəfər), “Əhrar” (6 nəfər), sosialistlər bloku (13 nəfər), partiyasızlar (4 nəfər), müstəqillər (3 nəfər), erməni fraksiyası (5 nəfər), daşnaksutyun fraksiyası (6 nəfər), azlıqda qalan millətlər fraksiyası (4 nəfər).²⁰

Parlamentin yaradılması ilə milli dövlət quruculuğu prosesində yeni mərhələ başlandı. Artıq dövlətin taleyi, daxili və xarici siyasətin müəyyənləşdirilməsi məsuliyyəti hökumətlə yanaşı parlamentin və siyasi partiyaların da üzünə düşürdü. Buna yalnız parlamentdə fraksiyalar yaratmış bütün partiyaların birgə səyləri ilə nail olmaq mümkün idi. Lakin parlamentdə siyasi qüvvələrin mövcud vəziyyəti qarşıda duran çətin vəzifələrin həllinə imkan vermirdi. Bu vəzifələrin ən başlıcası isə M.Ə. Rəsulzadənin sözləri ilə desək, “fələn mövcud olan Azərbaycan istiqlalının hüquqca möhkəmləşməsi, xaricdə müdafiəsi, daxildə təşkili üçün çalışmaqdan” ibarət idi.²¹

Partiyaların parlamentdə gələcək fəaliyyətinin əsas prinsipləri və proqramları onların fraksiya bəyannamələrində əks olunmuşdu. Həmin bəyannamələrdə bütün fraksiyaların respublikanın müstəqilliyini qorumaq və ölkədə demokratik quruluş yaratmaq istəyi ifadə olunsa da, bu məqsədlərə çatma yolları və vasitələri

¹⁹ **Azərbaycan Məclisi-Məbusanı təsis haqqında Qanun.** Azərbaycan. 1918, 28 noyabr, №51.

²⁰ **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenorqafik hesabatlar). I cild.** Bakı: Azərbaycan, 1998, s.17.

²¹ **Yenə orada, s.52.**

partiyalar tərəfindən fərqli şəkildə dərk edilirdi. Partiyalar parlamentin dövlət hakimiyyəti sistemindəki yeri və rolunu, ali idarəetmə orqanı kimi funksiyalarını da müxtəlif cür qiymətləndirirdilər.

Ölkənin aparıcı siyasi qüvvəsi Müsavat partiyası idi. Milli-demokratik cərəyan kimi Müsavat özünü mərkəzçi qüvvə hesab edirdi. Parlamentdə çoxluğa malik partiya kimi hökuməti formalaşdırmaq hüququna sahib idi. Bununla belə, bu çoxluq təkpartiyalı hökumət qurmaq üçün kifayət etmədiyindən, fraksiya “müsali-həkar, hürriyyətpərvər, müstəqil müştərək” (koalisiyalı) hökumət yaradılmasının tərəfdarı kimi çıxış edirdi.²²

Parlamentin güclü fraksiyalarından biri də Bitərəflər fraksiyası idi. Bu qrupa iri və orta burjuazıyanın nümayəndələri olan, siyasi partiyalarda təmsil olunmayan, lakin respublikanın ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edən deputatlar (F.X.Xoyski, M.Əsədullayev, Ə.Əhmədov, B.b.Rüstəmbəyov, Y.Əhmədov və başqaları) daxil idi. Bitərəflərin bəyannaməsi demokratik və islahatçı şüarları, liberal yönümlü prinsipləri özündə əks etdirirdi.²³ Onlarla Müsavat arasında strateji xarakterli ciddi fikir ayrılıqları mövcud deyildi və ona görə də 1919-cu il 23 oktyabr tarixində onlar “Müsavat və bitərəflər” adı altında vahid fraksiyada birləşdilər.²⁴

Parlamentdə sağ cinahı lideri doktor Qarabəy Qarabəyov olan “İttihad” fraksiyası tuturdu. Başlangıç mərhələdə tərkibində 11 deputat olan bu fraksiya sonralar Müsavat Partiyasının və hökumətin əsas müxalifinə çevrildi. Özünü hər cür klerikalizmin əleyhdarı kimi təqdim etməyə çalışan İttihad, Müsavatla mübahisələrində “öz baxış və əqidəsinə görə mərkəzçi Müsavat partiyasından daha solçu mövqedə dayandığını” sübut etməyə çalışırdı. Partiyanın bəyannaməsində demokratik şüarlar da irəli sürülsə²⁵ də, bunlar əsl məqsədləri gizlətmək üçün bir pərdə rolunu oynayır. Şəraitin təsiri ilə partiya Azərbaycanın müstəqilliyini tərəfdarı kimi tanımağa məcbur olmuşdu, lakin fraksiyanın parlamentdəki bütün fəaliyyəti Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı yönəlmişdi. İttihadçılar Müsavatı “Müstəqil Azərbaycan” şüarı ilə müsəlmanları parçalamaqda günahlandırırdılar, çünki onların fikrincə, Müsavat əsas diqqəti türkçülüyə yönəldirdi.²⁶

Parlamentdə Sosialist fraksiyası (10 nəfər) iki cərəyanla təmsil olunurdu: “Hümmət” partiyası (menşeviklər) və müsəlman sosialistləri (sağ eser yönümlü). Fraksiya üzvlərindən biri olan Ə.Qarayev formal olaraq fraksiyada qalsa da, bolşevik mövqeyində dayanırdı və 1919-cu ilin fevral ayının əvvəllərində RKP(b)-yə daxil olmuşdu. Fraksiya Cənubi Qafqazda ərəzi-milli sərhədlərin ədalətli şəkildə həll edilməsini, vətəndaş azadlıqlarının genişləndirilməsini, bələdiyyələrin yaradılmasını

²² Yenə orada, s.55.

²³ Yenə orada, s.55.

²⁴ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). II cild, s.323.

²⁵ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild, s.55.

²⁶ Камран Новруз оглы Исмаилов. Партии и парламент в политической системе Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920 гг.). К.Исмаилов. Баку: Турхан ИПО, - 2019. - 188 с., с.60.

tələb edirdi. Bununla yanaşı, onlar Azərbaycanın müstəqilliyini yalnız Rusiya demokratiyası ilə sıx ittifaq şəraitində mümkün hesab edirdilər.²⁷

Müsəlman sosialistləri və hümmətçilərlə bolşeviklər arasında həm taktiki, həm də strateji baxımdan ciddi fərqlər mövcud idi. Fraksiya demokratik parlamentarizmin prinsipini müdafiə edir, bu baxımdan xalq hakimiyyətinin sovet formasını müdafiə edən bolşeviklər və eserlərlə ciddi şəkildə fərqlənirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, onların rus sosialist partiyaları – RSRP (sağ eserlər) və RSDRP (sağ menşeviklər) ilə də Azərbaycanın müstəqilliyi məsələsində dərin fikir ayrılıqları vardı. Bu partiyalar Azərbaycanın müstəqilliyini rədd edir, ona yalnız milli-mədəni muxtariyyət verilməsini mümkün hesab edirdilər. Məhz bu səbəbdən sonuncular parlamentin fəaliyyətində iştirak etməkdən imtina etmişdilər.

“Əhrar” fraksiyası həm tərkibinə, həm də mövqeyinə görə mütəşəkkil siyasi qüvvə deyildi. Parlamentin mövcudluğu dövründə fraksiyanın həm rəhbərliyində, həm də tərkibində dəfələrlə dəyişikliklər baş vermişdi. “Əhrar” partiyası ideoloji baxışlarına görə Müsavat partiyasına yaxın idi və öz bəyannaməsində ümumdemokratik tələblərin həyata keçirilməsini irəli sürürdü.²⁸ Lakin onun mövqeyi ardıcıl deyildi. İlk dövrlərdə hökumətin tədbirlərini qeyd-şərtsiz dəstəkləsə də, sonralar bu dəstək artıq hiss olunmurdu.

Parlamentdə erməni və rus əhalisinin və digər milli azlıqların maraqlarını təmsil edən fraksiyalar və qruplar da fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycanın rus əhalisini parlamentdə “Rus-Slavyan Cəmiyyəti” təmsil edirdi. Bu cəmiyyət, eləcə də Rus Milli Şurası “vahid və bölünməz Rusiya” ideyasını müdafiə edirdi. Lakin Rus Milli Şurasından fərqli olaraq, bu cəmiyyətdə əsasən partiya mənsubiyyəti olmayan ziyalılar və zabıtlar təmsil olunurdu.

Erməni əhalisi parlamentdə iki fraksiya ilə təmsil edilirdi – erməni fraksiyası və daşnak fraksiyası. Azərbaycanın rəhbər dairələri rus və erməni qruplarının parlamentə daxil olmasına yalnız Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların dinc birgəyaşayışı məqsədilə razılıq vermişdilər. Hərçənd ilk dövrlərdə onlar Azərbaycan hökumətini tanımırdılar, lakin hökumətin mövqeyi möhkəmləndikcə və müttəfiq komandanlıq tərəfindən Azərbaycan ərazisində yeganə qanuni hakimiyyət kimi qəbul edildikdən sonra “mövcud şərait və real qüvvələr nisbətini nəzərə alaraq” parlamentə daxil olmağa və xüsusi bəyannamə ilə çıxış etməyə məcbur oldular.²⁹

Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət və partiya strukturlarının qarşılıqlı fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, ali dövlət orqanı olan parlament dövlət sistemində üstün mövqeyə malik idi və Azərbaycanın siyasi həyatının mərkəzi rolunu oynayır. Onun rolunun güclənməsinə icra hakimiyyətinin qeyri-sabitliyi də təsir göstərirdi. Bu baxımdan parlamentdəki partiya fraksiyalarının rolu da xüsusi

²⁷ **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenorqafik hesabatlar). I cild, s.66-69.**

²⁸ **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenorqafik hesabatlar). I cild. Bakı, s.166-172.**

²⁹ **Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920): Парламент (Стенографические отчёты).** Баку: Азербайджан, 1998.с.203-205.

qiymətləndirilməlidir; onlar dövlətin düzgün daxili və xarici siyasi kursunun müəyyənləşdirilməsinə real təsir göstərirdilər.

Bununla yanaşı, parlamentdə dayanıqlı mərkəz çoxluğunun olmaması hökumətin vəziyyətini olduqca qeyri-sabit edirdi və kabinetlərin tez-tez dəyişməsinə səbəb olurdu. Bu isə nəticə etibarilə hökumətin fəaliyyət qabiliyyətinə və məsul qərarlar qəbul etməsinə mənfi təsir göstərirdi. Partiyalararası ziddiyyətlər və ölkənin gələcək inkişafı ilə bağlı vahid baxışın olmaması da öz mənfi rolunu oynayırdı. Təəssüf ki, partiya maraqlarının dövlət maraqlarından üstün tutulması nəticəsində parlament dövlət həyatının ən mühüm məsələləri üzrə vahid mövqe formalaşdırma bilmədi.

Parlamentdə Müsavat partiyasının əsas rəqibləri sosialistlər və ittihadçılar idilər. Lakin onların sayca az olması hökumətin təqdim etdiyi qanunların qəbuluna mane olmağa imkan vermirdi. Müsavat fraksiyasının dəstəyi sayəsində həmin qanunlar maneəsiz qəbul edilirdi. Sol partiyalar hökumətin iqtisadi siyasətini kəskin tənqid edirdilər. Bu məsələdə onlarla Əhrar, İttihad və erməni deputatlar da həmrəylik göstərirdilər. Muxalifət hökuməti inzibati məsələlərdə lənglik və qətiyyətsizlikdə sərt şəkildə ittiham edirdi.

Qanun layihələrinin qəbul prosesi göstərirdi ki, parlamentdə fikirlərin plüralizmi və mübarizəsi üçün ən demokratik mühit mövcud idi. Parlament fraksiyaları və ayrı-ayrı deputatlar qanun layihələri üzrə öz mövqələrini müdafiə etmək üçün bütün imkanlara malik idilər. Müsavat partiyası parlamentdə nisbi çoxluğa malik olduğuna görə, qanun layihələrinin qəbulunda onun mövqeyi üstünlük təşkil edir və qərarların qəbuluna təsir göstərirdi.

1920-ci ilin yazında bolşevik təhlükəsinin güclənməsi ilə Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət xeyli gərginləşdi. Siyasi qüvvələrin yerləşməsində həlledici dəyişikliklər baş verdi. Bəzi partiyalar (xüsusilə ifrat meyilli olanlar) mövqələrini gücləndirir, digərləri isə onları itirirdi. Hökumətə yaxın Müsavat partiyasında da fikir ayrılıqları kəskinləşdi və partiya daxilində bolşeviklərlə kompromisə meyilli güclü sol qanad formalaşdı. Hakim partiya daxilində parçalanma o qədər dərin idi ki, artıq heç bir mühüm məsələdə vahid mövqe formalaşdırmaq mümkün olmurdu.

Sovet Rusiyası ilə münasibətlər Azərbaycan siyasi partiyaları arasında əsas ziddiyyət mövzusunə çevrildi. Rusiya ilə münasibətlərə dair partiyalar arasında mövqələrin kəskin qütbləşməsi baş verdi. Qızıl Ordunun cənuba doğru irəliləməsi və Rusiya-Azərbaycan münasibətlərinin kəskinləşməsi fonunda parlament fraksiyaları arasında daxili və xarici siyasət məsələlərində gərginlik daha da artdı. Belə şəraitdə hökumətin səmərəli fəaliyyətinə ümid etmək mümkün olmurdu. Hətta İttihad partiyası da Sovet hakimiyyətinə müəyyən dərəcədə loyal mövqe tutdu. Artıq partiya parlamentdə Sovet Rusiyası ilə əməkdaşlıq mövqeyindən çıxış edirdi. Qəzetin rəsmi orqan "İttihad" (rus dilində) 4 aprel 1920-ci il tarixli sayında yazırdı ki, "şimaldan bizə düşmənlər deyil, əsl dostlar gəlir, onlardan qorxmaq yox, onları qarşılamaq və dərhal ortaq dil tapmaq lazımdır". Partiya bolşevizmi və kommunizmi artıq İslam və

müsəlmanlığın ideoloji düşməni hesab etmirdi. Onun üçün əsas düşmən yalnız Antanta və imperializm idi.³⁰

Hər bir partiyanın qarşısında çətin seçim dayanırdı: ya müstəqilliyin əleyhdarlarına güzəştə gedərək xəyali üstünlüklər əldə etmək, ya da istənilən qurban bahasına təzyiqə boyun əyməyərək milli respublikanın müstəqil mövcudluğunu qoruyub saxlamaq. Azərbaycanın taleyi böyük ölçüdə bu alternativdən asılı idi.

Bu dövrdə Azərbaycanda sosialist hərəkatı daha da sol radikal istiqamətə meyillənsə də, ümumilikdə hələ də bolşevizmdən kənarda qalır, parlament sisteminə sadiqliyini və hökumətdə iştirak zərurətini ifadə edirdi. Sosialist liderlər parlamentdə dəfələrlə bildirirdilər ki, həm soldan, həm də sağdan gələn təhlükələrə qarşı çıxacaqlar. Bu mövqe sosialistlərin N.B.Yusifbəylinin son hökumətində sosialist Pepinovun iştirak etməsi ilə də təsdiqlənirdi.

Hadisələrin gedişi göstərdi ki, hətta Müsavat sıralarında da Rusiya ilə münasibətlər məsələsində yekdillik yox idi. Belə şəraitdə sovet təhlükəsinə qarşı mübarizə üçün ümumi platforma formalaşdırmaq mümkün olmadı və Azərbaycan sərhədlərinə sovet qoşunlarının yaxınlaşması barədə ilk xəbərlərdən sonra hökumət dağılmağa başladı.

Hakimiyyət böhranı Ermənistanın təcavüzü və Azərbaycanın cənub-qərbində erməni separatizminin fəallaşması ilə daha da dərinləşdi. Təəssüf ki, Cümhuriyyətin mövcudluğu dövründə ölkənin dövlət müstəqilliyini qoruya biləcək güclü hökumət formalaşmadı. Bunun əsas səbəblərindən biri də partiyalararası münasibətlər idi. Parlamentdə çoxsaylı fraksiyaların mövcudluğu və onların davamlı mübarizəsi icra hakimiyyətini son dərəcə qeyri-sabit edirdi. Bu mübarizə çox vaxt partiya və hətta şəxsi ambisiyaların nəticəsi idi. Həlledici məqamda cəmiyyətdə sağlam qüvvələri birləşdirə biləcək güclü nüvə parlamentdə mövcud deyildi.³¹

Partiya fraksiyaları arasında daxili və xarici siyasətin əsas istiqamətləri üzrə kəskin fikir ayrılıqları səbəbindən parlament Sovet Rusiyası və bolşeviklərə münasibətdə vahid mövqe formalaşdırı bilmədi.

Partiyaların strateji məqsəd və taktiki vəzifələrinin müxtəlifliyi parlamentin ümumi işinə təsir edirdi və bu fərqlilik təkcə onların deyil, bütün ölkənin taleyini müəyyənləşdirirdi.

Siyasi qüvvələr arasında birliyin olmaması parlament və hökumətdə islahatçı qüvvələrin uğursuzluğunun və respublikanın bolşeviklər tərəfindən devrilməsinin əsas səbəblərindən biri oldu. Hətta ümumi məqsədləri olan partiyalar belə parlamentdə möhkəm hökumət cəbhəsi yarada bilmirdi və daim daxili mübarizə aparırdılar.

Parlament mexanizmini hərəkətə gətirən əsas element deputat birlikləri – partiya fraksiyaları idi. Parlamentin Nizamnaməsinə əsasən fraksiyalar parlament və hökumətin əsas orqanlarının formalaşdırılmasında həlledici rol oynayırdı. Onlar

³⁰ Камран Исмаилов. *Партии и парламент в политической системе Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920 гг.)*. Баку, с.148.

³¹ Камран Исмаилов. *Партии и парламент в политической системе Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920 гг.)*. Баку, с.146.

qanun layihələrinin hazırlanması və qəbuluna, rəhbər orqanların formalaşmasına güclü təsir göstərir, hökumətə təşkilati-hüquqi təzyiq vasitələrindən istifadə edirdilər. Fraksiyaların təsiri o qədər güclü idi ki, ümumdövlət əhəmiyyətli heç bir məsələ onların diqqətindən kənarda qalmırdı. Hökumət tərəfindən təqdim edilən qanun layihələri fraksiyalarda müzakirə olunmadan nə komissiyalara, nə də ümumi iclasa çıxarıldı.

Siyasi partiyalar hökumətin formalaşmasında və fəaliyyətində əsas rol oynayırdı. Hökumət parlament çoxluğuna daxil olan partiya və blokların nümayəndələrindən formalaşdırılırdı. Hətta Nazirlər Şurasının sədrinin təyininə belə parlament sədri partiya fraksiyaları ilə məsləhətləşməli olurdu. Parlamentdə hökumətə etimad səsverməsindən sonra hökumət fəaliyyətə başlaya bilirdi. Lakin bu prosedur idarəetmədə nizamsızlıq elementləri yaradırdı, çünki hökumət bütün mühüm və təcili qərarları partiya fraksiyaları ilə razılaşdırmağa məcbur olurdu və bu da qərarların qəbulunu ləngidirdi.

Parlament fəaliyyəti partiyaların özləri üçün də böyük əhəmiyyət daşıyırdı: onlar dövlət idarəciliyində iştirak etmək, milli problemləri parlament yolu ilə həll etmək imkanı əldə edərək qanunvericilik və siyasi əməkdaşlıq təcrübəsi qazanırdılar.

Nəticə

Azərbaycan Cümhuriyyətinin siyasi sisteminin təhlili göstərir ki, partiyalar dövlətin daxili və xarici siyasətinin formalaşmasında əsas rol oynayırdı. Müxtəlif təzyiqlərə baxmayaraq, ölkə rəhbərliyi partiyalararası münasibətləri parlament daxilində sivil çərçivəyə yönəldə bilmişdi. Parlament cəmiyyətdəki real güc balansını əks etdirirdi və bu, onun siyasi spektrində (demokratik, liberal, millətçi, dini, sosialist və s. cərəyanlar) özünü göstərirdi.

Parlament fraksiyalarının mövcudluğu, “hakimiyyət-müxalifət” münasibətlərinin formalaşması, icra hakimiyyətinin koalisiya əsaslı qurulması və parlament nəzarəti, azad müzakirələr göstərir ki, Azərbaycan Cümhuriyyətində çoxpartiyalı demokratik parlamentarizm sistemi formalaşmaqda idi. Sovet işğalı bu prosesi dayandırsa da, Cümhuriyyət və onun parlamenti Azərbaycan xalqının tarixində demokratik idarəetmə ənənəsinin əsasını qoydu.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920).** Parlament (Stenorqafik hesabatlar). I cild. Bakı: Azərbaycan, 1998. 976 s.
2. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920).** Parlament (Stenorqafik hesabatlar). II cild. Bakı: Azərbaycan, 1998. 992 s.
3. **Azərbaycan Məclisi-Məbusanı təsis haqqında Qanun.** Azərbaycan. 1918, 28 noyabr, №51.
4. **Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.** Əlavə və dəyişikliklərlə. <https://e-qanun.az/framework/897>
5. **Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920): Парламент.** (Стенографические отчёты). Баку: Азербайджан, 1998. 992 с.

6. Багирова, Ирада. **Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. 1900-1917.** И.Багирова. Баку: Элм, 1997. 257 с.
7. Балаев, Айдын. **Азербайджанское национальное движение в 1817-1918 гг.,** Баку, «Елм», 1998, 280 с.
8. Беленкий, Семён Натанович, Манвелов, А. **Революция 1917 года в Азербайджане (хроника событий).** С.Беленкий, А.Манвелов. Баку: АзГиз, 1927. 256 с.
9. **Государственная Дума Российской империи, 1906-1917: энциклопедия.** Государственная Дума Федерального собрания Российской Федерации, Институт общественной мысли, Российский государственный исторический архив, Фонд изучения наследия П.А.Столыпина. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. 735 с.
10. Дюверже, Морис. **Политические партии.** Москва, Академический Проект, 2000. – 558 с.
11. Закавказский Сейм. **Стенографический отчёт. Сессия первая. Заседание восемнадцатое.** Тифлис: 19 февраля, 1918 года.
12. Исмаилов, Камран. **Партии и парламент в политической системе Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920 гг.)** . Баку: Турхан ИПО, 2019. 188 с.
13. **История российского парламентаризма.** составитель З.Ю.Доржу, Е.М.Ондар. Кызыл: Изд-во ТувГУ, 2020. 74 с.
14. Курочкин, Анотолій. **К Укрепление и укоренение политических партий в России: процесс институционализации в условиях ограниченной электоральной конкуренции.** В.Курочкин. – Чебоксары: ИД. «Среда», 2021. 264 с.
15. Макаренко, Борис. **Фрагментация Европейских партийных систем: причины, сценарии, следствия.** Мировая экономика и международные отношения, 2022, том 66, №12, с.16-26.
16. Пономарев, Е.Г. **Начало истории российского парламентаризма и многопартийности,** Социально-политические науки, 2015, №4, с. 50-54
17. Рединская, Татьяна. **Становление и развитие партий и партийных систем в европейских странах в Новейшее время и российский опыт (сравнительный историко-политологический анализ).** Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Москва, 2006, с.15.
18. Сеидзаде, Дилара. **Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России.** Д.Сеидзаде. Баку: Аз ГосИздат. 1991. 139 с.
19. **17 октября 1905 г. Манифест об усовершенствовании государственного порядка.** Российское законодательство X-XX вв.: в 9 т.Т.9. Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. Отв. ред. О.И.Чистяков. Москва, Юридическая литература. 1994, с.41 [Электронный ресурс]. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/oct1905.htm>
20. Harkanwal, Swarup Sharma. **The Evolution of Political Parties in Multi-Party Systems: A Comparative Analysis** November 2024 | IJIRT | Volume 11

Issue 6. ISSN: 2349-6002 https://ijirt.org/publishedpaper/IJIRT169440_PAPER.pdf

21. Janda, Kenneth **Political Parties: A Cross–National Survey**. New York: The Free Press, 1980. 1019 p.
22. Randall, Vicky, Svasand Lars. **Party institutionalization in new democracies** / V.Randall, L.Svasand. Party Politics. 2002. Vol 8. №1, p.5-29.
23. Sartori, Giovanni. **Parties and Party Systems**. London, ECPR Press, 2005. 368 p.
24. **The Multiparty parlamentarizm System: History**. History <https://www.democracyweb.org/study-guide/multiparty-system/history>

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Həsənov Vasif Vaqif oğlu – AMEA
A.A. Bakıxanov adına Tarix və
Etnologiya İnstitutunun doktorantı.
Azərbaycan, Bakı

Hasanov Vasif Vagif oglu –
Doctorant at the A.A. Bakikhanov Institute
of History and Ethnology of ANAS. Baku,
Azerbaijan.